

ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԻ «ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ 40 ՕՐԸ» ՎԵՊԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v2i65.110

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը լույս է տեսել 1933թ. և ունեցել նաև արևմտահայերեն թարգմանությամբ մի քանի հրատարակություններ, վեպին անդրադարձել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտար հեղինակները՝ փորձելով վեպի արժևորումը ներկայացնել, և՛ պատմական, և՛ գեղարվեստական տեսակյունից:

Վեպի ազդեցության ու արժևորման գործում կարևոր նշանակություն ունեն մի քանի աշխատանքներ, որոնք մեր հետազոտության դիտակետում են եղել: Մանասե Սեւակի, Կ. Պալճեանի (Վազգեն առաջին կաթողիկոս), Ավետիք Իսահակյանի, Ալեքսանդր Փաշայանի, Ասատուր Փաշայանի, Յաիր Աուրոնի՝ վեպին նվիրված հետազոտական աշխատանքները լույս են սփռում թե՛ վեպի դերակատարման, թե՛ ազդեցության ու արձագանքի վրա:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Հայոց ցեղասպանություն, Ֆրանց Վերֆել, Մուսա լեռ, Թուրքիա, Մովսես Տեր Գալուստյան, Ավետիք Իսահակյան, Վազգեն Ա կաթողիկոս:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կարելի՞ է արդյոք Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը համարել սկզբնաղբյուր, արդյոք նյութերն ու դրվագները, որոնք ներկայացված են վեպում արժանահավատ են և կամ նշանակությո՞ւն են ունեցել և ազդել են «մուսալեռցի» ինքնության ձևավորման ու զարգացման ընթացքին: Այս հարցադրումները միանշանակ չեն, նախ որովհետև գործ ունենք գեղարվեստական աշխատանքի հետ, երկրորդ՝ հրատարակվելուց հետո այն անհամեմատ ուշ է հանրայնացել հայկական

միջավայրում: Համենայն դեպս, հաշվի առնելով վեպի նկատմամբ մեծ արձագանքը և ինքնապաշտպանական մարտերի մասնակիցների վերաբերմունքը, այն իր ուրույն տեղն ունի իրական կամ մտացածին հերոսների ինքնության ձևավորման գործում: Անկասկած է, որ վեպը, գեղարվեստական գործ լինելով, շարադրվել է միանգամայն իրական գործողությունների շուրջ, և թե՛ հայ, թե՛ օտարերկրացի ընթերցողների ու մեկնողների կողմից դիտարկվել է որպես այնքան իրապատում, որ Մուսա լեռան իրադարձությունների որոշ մասնակիցների կողմից վեպի գործող անձինք ուղղակի նույնականացվել են վեպի տարբեր՝ իրենց կողմից ընտրած կերպարներին: Սրա լավագույն դրսևորումն «Ազդակ» օրաթերթի դրվագներից մեկն է, որտեղ մանրամասն ներկայացվում է, որ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպում Գաբրիել Բագրատյանի կերպարը հեղինակը Մովսես տեր Գալուստյանին «կակնարկե» (**«Ազդակ», 1936**):

Վեպի մասին արձագանքները հանրահռչակում էին մուսալեռցի հերոս ժողովրդին, որից ելնելով կարևոր է դիտարկել որոշ արձագանքներ, որոնք վեպի արժևորման այն բանալիներն էին, որ հայ ընթերցողի և կամ տեղեկույթ տարածողների շրջանում արձանագրվում էին և փոխանցվում արդեն որպես իրողություն, հաստատված փաստ: Սույն արձագանքները կարևոր հետք են թողել վեպի ընկալման և մեկնաբանման գործում, ինչպես նաև ճանաչելի դարձրել ոչ միայն վեպը, այլ հենց ինքնապաշտպանական մարտերը, մուսալեռցուն, կերպարն ու տարածքը, որի մասին խոսում էր Ֆրանց Վերֆելը: Բացի այդ, գիրքը գեղարվեստական էր և ընթերցող լայն շրջանակի համար շահեկանորեն տարբերվում էր Մարաշի, Զեյթունի, Հաճընի «դեպքերին» մասնակից հուշագիրների՝ ընթերցողին ձանձրալի թվացող մանրամասն շարադրանքներից: Նշվածները, անշուշտ, լուրջ սկզբնաղբյուրներ են, սակայն կարևոր են թվում միայն հետազոտողներին: «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպի հեղինակը հայ չէր, հայերին շատ հաճելի էր նրա համակրանքը, իսկ օտարներին՝ նրա վեպն անաչառ էր թվում: Հրատարակվելուց հետո այն արագորեն թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով, որի պատճառներից մեկը, թերևս, Եվրոպայում հասունացող նացիզմն էր և ջարդերի ու բռնությունների տագնապը: Վեպի մեծ հաջողության մեջ վերջին տեղում չէ

Թուրքիայում թե՛ հեղինակի՝ Ֆրանց Վերֆելի, թե՛ վեպում նրա կողմից բարձրացված բուն խնդրի՝ Թուրքիայում հայկական կոտորածների լռեցված թեմայի շուրջ մեծ ագրեսիվ աղմուկը:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նկատի ունենալով աշխատանքի ազգագրական ուսումնասիրություն լինելու հանգամանքը, և այդ համատեքստում առաջադիր նպատակ-խնդիրների բնույթը՝ կատարվել է գիտակարգին հատուկ մեթոդաբանության և միջգիտակարգային ուսումնասիրության համադրություն, որոնց համատեղ կիրառումը հնարավորություն է տվել ունենալ համակողմանի ուսումնասիրություն: Պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ իրականացված դիտարկումների, բանավոր պատմությունների և հարցազրույցների միջոցով փորձել ենք խորքային պատկերացում կազմել՝ տվյալ խմբի սոցիալական հիշողության մեջ դեպքերից որո՞նք են պահպանվել և որո՞նք մոռացվել:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը լույս է տեսել 1933 թ. և ունեցել նաև արևմտահայերեն թարգմանությամբ մի քանի հրատարակություններ: Վեպին անդրադարձել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտար հեղինակները՝ փորձելով վեպի արժևորումը ներկայացնել և՛ պատմական, և՛ գեղարվեստական տեսակյունից (Փաշայան Ա., 2014):

Վեպի ազդեցության ու արժևորման գործում կարևոր նշանակություն ունեն մի քանի աշխատանքներ, որոնք մեր հետազոտության դիտակետում են եղել: Մանասե Սեւակի, Կ. Պալճեանի (Վազգեն առաջին կաթողիկոս), Ավետիք Բասիակյանի, Ալեքսանդր Փաշայանի, Ասատուր Փաշայանի, Յաիր Աուրոնի՝ վեպին նվիրված հետազոտական աշխատանքները լույս են սփռում թե՛ վեպի դերակատարման, թե՛ ազդեցության ու արձագանքի վրա:

Վեպի հրատարակությունից մեկ տարի անց՝ 1934 թվականին Նյու Յորքում հրատարակվող «Հայաստանի կոչնակ» հանդեսի տարվա 23 և 24-րդ համարներում

լույս է տեսնում Մանասէ Սեւակի «Մուսա Տադի քառասուն օրերը» գրախոսական աշխատանքը (**Սևակ Մ., 1934**): Այս նկարագրողական տեքստում հեղինակը նախ զարմանքով ներկայացնում է, թե ինչպիսի մանրամասնությամբ է հեղինակը տիրապետում հայկական նյութին. «... Նա երեկուան վաւերական եւ պատմական դէպքերէն ներդաշնակօրէն դասական դիւցազներգութիւն մը հիւսած է: Դիւցազներգութիւն մը, որ չընդգրկէր սոսկ փոքրիկ միջավայր մը, այլ կցուցնէ մարդկայնութեան ոգին: Հայը անոր համար կուլտուրայի ամենաբարձր աստիճանին հասած ժողովուրդ մըն է որուն նմանը հագուազիւտ է գտնել նոյնիսկ եւրոպական ազգերու մէջ: Հայ կինը, հայ մարդը, անոր համար քաղաքակրթական մէյմէկ անսասան սիւներ են: Հեղինակին մէջ կարծես ներքին մղում մը կայ նմանելու հային, վերապրելու հայ կեանքը, հոգ չէ թէ նա լինի լի հալածանքով: Նա չ'աղաւաղէր ռուս հայկական անուն, կը գործածէ հայկական խօսքեր. - «Hokud madagh kes kurban»: Հայերէն երգերը հարազատօրէն կը վերածէ գերմաներէնի: Հայ սովորութիւնները եւ պատմութիւնը ուսումնասիրած է տիրականօրէն» (**Սևակ Մ., 1934**): Հաջորդ կարևոր դրվագը, որն առավել ակնառու է, այն է, որ 1934թ. Մուսա լեոն արդեն հայտնի էր ամերիկահայերին, քանի որ ինչպես նախկին նյութերում ենք փորձել ներկայացնել, եթե 1910-20-ական թթ. Մուսա լեոնան անդրադարձող յուրաքայտի հեղինակի կողմից տվյալ տարածքի տեղը ճշգրտելու միտումներ էին նկատվում (**Ներսէսեան Յ. ,1911**), ապա այստեղ հեղինակն ուղղակի փաստում է, որ սույն պատմական դեպքն ու տարածքի հայերն ուսումնասիրվել են ավստրիացի հեղինակի կողմից:

Ժամանակագրորեն հաջորդ հեղինակը, որն անդրադարձել է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեոն 40 օրը» վեպին, Լևոն-Կարապետ Պալճեանն է, (հետագայում՝ ամենայն հայոց Վազգեն Առաջին կաթողիկոս), որը 1940թ. Բուխարեստում հրատարակեց «Մուսա լեոն հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մէջ» գրքույկը: Այս աշխատության առաջին կարևոր նշանակետը հենց «վեպի հայերի» առանձնացումն է, որպես գոյություն ունեցող տեսակ, որպես հայի կենդանի ներկայացուցիչ: Կարևոր է նշել, որ հեղինակը հատուկ ուշադրություն է դարձնում վեպի ժամանակին՝ Հայոց Մեծ Եղեռնին՝ փորձելով վեպի գլխավոր արժեքը ներկայացնել որպես

Ցեղասպանության մասին առաջին արժանահավատ և հանրահռչակված գործ: Անդրադառնալով դեպքերի ժամանակին՝ Կ. Պալճեանը նշում է. «Մեծ եղեռնի մասին ոչինչ ունինք նոյնքան արժեքաւոր, ինչքան այս վեպը: Զարմանալի է, և սակայն իրական, թէ մեր գրագէտները և բանաստեղծները, որոնցմէ ոմանք նոյնիսկ ապրած են այդ տարագրութեան սև օրերը-ցարդ չեն կրցած տալ պատկերը այն ողբերգութեան, զօր ապրեցաւ մեր ժողովուրդը: Ճիշտ է, մեր յետպատերազմեան գրականութիւնը լեցուն է յիշողութիւններով, նկարագրութիւններով և սակայն անկեղծ ըլլալու համար պէտք է խոստովանինք թէ անոնք ոչ մէկ մնայուն արժէք կը ներկայացնեն» (Պալճեան Կ., 1940): Հաջորդ դիտանկյունը, որով հեղինակը փորձում է ներկայացնել վեպը, դա վեպի գեղարվեստական արժեքին անդրադարձն է: Փորձելով համեմատել համաշխարհային գեղարվեստական ժառանգության գոհարների հետ՝ հեղինակը մանրամասնորեն անդրադառնում է լեզվին, ոճին և սույն ողբերգության նշանակությանը: Կարևոր է նշել, որ Կ. Պալճեանը սույն հետազոտական նյութում առանձնացնում է «մուսա լեռան հայի» կերպարը՝ անդրադառնալով ցեղասպանության տարիներին տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական մարտերին, ամբողջ հետազոտական տեքստը կառուցում է հենց այդ հայերի առանձնահատուկ ու ապագայի կերպար լինելու դրվագով, որպես հավաքական կերպար՝ նրանց շնորհելով «Մուսա լեռան հայ» և կամ «Ֆրանց Վերֆելի հայ» տիտղոսները. «Բայց ովքեր են Ֆրանց Վերֆելի հայերը: Վեպին տիպարները սովորական մարդեր են, սովորական հայեր: Գրեթէ անոնցմէ ոչ ոք հերոսի խառնուածք ունի: Գուցէ բացի Զաուշ Նուրիանէն և Սարգիս Կիլիկեանէն: Վեպին մեջ ապրողները նորմալ մարդիկ են, սովորական հայեր, նոյնիսկ միջակ մարդիկ, որոնք բնականոն պայմաններու մէջ ազգային կեանքին մէջէն աննշմար պիտի անցնէին: Եւ սակայն այն հանդարտ, բարեպաշտ, պահպանողական ու համբերատար մարդիկ արտաքնապէս զուրկ բացառիկ հոգեկան կարողութիւններէ, ճակատագրի մէկ ծանր պահուն գիտեն և կրնան ուժգնօրէն ցեղին հանճարը ապացուցանել և արժեցնել զայն առաւելագոյն չափով. . . .»: Սույն աշխատությունը փորձում էր վեպի միջոցով ընթերցողին հասցնել Հայոց մեծ եղեռնի տարիներին ինքնապաշտպանական եղելությունների դրվագների սակավությունը,

որ առավել տարածելի ու միգուցե «նախընտրելի է» խոսեն Ֆրանց Վերֆելի հայի մասին, որը հերոս չէ կերպարով, բայց գործով է հերոսանում և այդ գործը ինքնապաշտպանական մարտերի ձեռնարկումն է հանուն փրկության՝ սրանով իդեալականացնելով Մուսա լեռան հայերի, Մուսա լեռն ու հերոսապատումն ընդհանրապես: Բայց Կ. Պալճյանի այս գրախոսությունը կատարել է մեկ այլ գործառույթ նույնպես, որը հետագայում հպարտություն է ներարկել բուն մուսալեռցի հայերի մեջ՝ իրենց ոչ վաղ տրավմատիկ անցյալը և հենց իրենց՝ այդ տրավմատիկ անցյալի դերակատարներին, դիտարկելու շահեկան, արժանապատիվ խմբի լույսի ներքո:

Վեպի առավել ընդարձակ վերլուծական նյութ կարելի է համարել Ասատուր Փաշայանի «Մուսա լեռան 40 օրը վեպը» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը անդրադարձել է վեպի հրատարակության ժամանակին, գեղարվեստական աշխատանքի ազդեցությանն ու վեպի դեպքերի քննությանը: Այս աշխատանքի գլխավոր արժեքն այն է, որ հեղինակն օգտագործել է ավելի քան 500 աղբյուր, որոնք վկայություններ են վեպի արձագանքների, Վերֆելի անձնական շահախնդրության ու հայկական շրջանակներում տարբեր տարիներին եղած մեկնաբանությունների մասին: Մույն աշխատանքում կարողանում ենք հստակ տեսնել, թե ինչպիսի լայն արձագանք է ստացել վեպը ոչ միայն հայկական, այլ նաև համաշխարհային շրջանակներում: Բացի վեպի արժևորումից, հեղինակը նաև սկսել է ուսումնասիրել ինքնապաշտպանական մարտերի դեպքերը, փորձելով պատմական դեպքի առանցքում ներկայացնել ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսներին, տարածքն ու իրադարձությունների հերթականությունը:

Կարևոր է նշել, որ հեղինակը նաև փորձել է պարզել ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպիչներին՝ անդրադառնալով թե՛ դաշնակցական և թե՛ վերակազմյալ հնչակյանների տեսակետներին:

Հաջորդ հեղինակը, որը փորձել է մեկնաբանել Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը, հայտնի բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանն է: Վերջինիս «Երկերի ժողովածու»-ի վեցերորդ հատորում մի նամակ է հրատարակված, որտեղ հեղինակը դիմել է Տ. Ալեքսանյանին: Նամակը վերնագրված է՝ «Մուսա դաղի քառասուն օրերը»

և ներկայացնում է Ա. Իսահակյանի տպավորությունները վեպի մասին, հեղինակի ով լինելն ու դեպքերի նկարագրությունը. «Սիրելի ընկ. Տ. Ալեքսանյան. Այսքանը կարող եմ ասել Ֆրանց Վերֆելի և նրա վեպի մասին: Ֆ. Վերֆելը ծնվել է 1890 թվականին հրեա ընտանիքում: Վիեննայի բնակիչ է: Գրում է գերմաներեն: Գրել է բանաստեղծություններ, վեպեր, դրամաներ. վերջիններից կան ռուսերեն թարգմանություններ: Եվրոպական գրականության մեջ մեծ համբավ ունի վաստակած: Առաջավոր գաղափարների կրող է: Մեզ հետաքրքրող նրա վեպը Կիլիկիայի մի մասի հայերի կյանքից է, նրանց օրհասական կոիվը ջարդարար թուրք կառավարության դեմ, 1915թ: Թուրք ջարդարարները պաշարեցին Մուսա լեռը՝ հայերին կոտորելու և իրենց հայաջինջ ծրագիրն իրականացնելու համար, ինչպես իրականացրին Մեծ Հայքում և ամենուրեք: . . . Այս վեպի մասին ես լսեցի 1933-34 թվականներին, Փարիզում: Պատահաբար կարդացի մի թերթում 1933թ. գերմաներեն լեզվով լույս տեսած աչքի ընկնող գեղարվեստական գրքերի մասին. . . : Այս վեպը թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով: Կուլտուրական ժողովուրդ չի մնացել, որի լեզվով փոխադրված չլինի հայ ժողովրդի դատը նվիրագործող այս երկը: Միայն տմարդի, նյութապաշտ դիպլոմատիան է, որ ամեն միջոցներով ուզում էր արգելակել նրա տարածումը Եվրոպայում և Ամերիկայում և ջնջել ներգործությունը: 1930-ական թվականներին Ամերիկայի Մետրո-Գոլդվին կինո ֆիրման ձեռնարկեց այս վեպի նկարահանումը: Գործը հանձնված էր հայազգի հայտնի ռեժիսոր Ռ. Մամուլյանին: . . . Պարզվեց, որ թուրք կառավարությունը դիմել է Ամերիկայի կառավարությանը, որ վերջինս արգելի նկարահանումը, սպառնալով բոյկոտ հայտարարել Ամերիկայի կինոնկարներին: Չմոռանամ ասել, որ Հիտլերը արգելեց այս վեպի վաճառումը Գերմանիայում: Սակայն վեպը իր հաղթանակը տարավ, թարգմանվեց 24 լեզուներով: . . . Վեպը հայերեն թարգմանվել է 1935 թվին հանգուցյալ գրականագետ Երվանդ Տեր-Անդրեասյանի ձեռքով (արևմտահայ բարբառով) և տպագրվել է Սոֆիայում: Որքան գիտեմ՝ ռուսերեն լեզվով չկա. ցանկալի է, որ այդ լեզվով էլ լինի: Շատ և շատ բաղձալի է, և մանավանդ շատ այժմեական և անհրաժեշտ, որ մեր Պետհրատը առանց հապաղելու ձեռնարկե այս չքնաղ վեպի թարգմանությանը արևելահայ բարբառով և լույս ընծայե» (Իսահակյան Ա., 1979): Ա. Իսահակյանը

նամակը շարադրել է 1947թ., երբ Խորհրդային Հայաստանում վեպի մասին դեռևս հստակ տեղեկություն չկար: Կարելի է ասել, որ սույն նամակը Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպի մասին առաջին արձագանքն է Խորհրդային Հայաստանի տարածքում: Կարող է տարօրինակ թվալ, բայց մինչև 1946-47թթ. խորհրդահայ մամուլում ոչ Ֆրանց Վերֆելի, ոչ նրա գրած վեպի մասին ոչինչ չի գրվել: Իրականում, ինչպես հայտնի է, ԽՍՀՄ-ում Հայոց ցեղասպանության թեման իսպառ լռեցված էր:

Եթե սփյուռքում Ֆրանց Վերֆելի վեպին ծանոթ էին և անգամ հայերեն թարգմանությամբ հրատարակել էին վեպի լույս աշխարհ գալուց մեկ տարի անց (Սոֆիա, 1935), ապա Ա. Իսահակյանի նամակից հետո (1947)՝ Խորհրդային Հայաստանում միայն 1964թ. լույս տեսավ վեպի արևելահայերեն թարգմանությունը: Մոտենում էր Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը, Թուրքիան արդեն ՆԱՏՕ-ի անդամ էր, և Թուրքիային մի «փոքր անհարմարություն» պատճառելն ԽՍՀՄ-ում արդեն հնարավոր էին համարում:

Խորհրդահայ ընթերցողին վեպի և վեպի ժամանակի մանրամասների մասին առաջին անդրադարձողներից էր Ալեքսանդր Փաշայանը: Ծագումով մուսալեռցի և 1946-47թթ. «հայրենադարձության» ժամանակ Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելով, Ալ. Փաշայանը «Էջմիածին» ամսագրում ներկայացրեց վեպի մանրամասներն ու այն պատմական դեպքերը, որ տեղի են ունեցել Մուսա լեռան բարձունքում: Դրանից զատ, վեպի հրատարակությունից հետո Թուրքիայի արձագանքի որոշ դրվագների հետ է մեզ ծանոթացնում, որը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի զարգացումներ են տեղի ունեցել վեպի հրատարակությունից հետո. «Միայն ու միայն թուրք ազգայնամուլները կարող են տխրել ու գազազել, ինչպես այդ արեցին 1938 թվականին, Ստամբուլի Թաքսիմ հրապարակում, երբ քսաներորդ դարի «քաղաքակրթված» թուրք ուսանողները արդեն զանազան լեզուներով թարգմանված «Մուսա լեռան 40 օրը» հավաքելով խարույկ սարքեցին, նրա լափլիզող բոցերի մեջ խեղդել ցանկանալով իրենց թանձր ատելությունը» (Փաշայան Ա., 1965):

Ա. Փաշայանի հոդվածը խորհրդահայ ընթերցողի համար կարևորվում էր նաև նրանով, որ հեղինակը փորձում էր ներկայացնել Մուսա լեռան

ինքնապաշտպանական մարտերի վերաբերյալ համաշխարհային հասարակության վերաբերմունքը, որը հասու էր դարձել Վերֆելի վեպի շնորհիվ: Հասկանալի է, որ այն տարիներին «Էջմիածին» հանդեսը Խորհրդային Հայաստանում շատ փոքր լսարան ուներ, բայց փոխարենը այն կարդում էին ինչպես «հայրենադարձ» մուսալեռացիները, այնպես էլ Այնճարում ապրողները:

Վեպի ընդարձակ մեկնաբանությամբ հանդես եկած վերջին հեղինակը Յաիր Աուրոնին է «Անընդունելի անտարբերություն, Սիոնիզմը և հայոց ցեղասպանությունը» լայնածավալ աշխատությամբ: Յաիր Աուրոնին ընդարձակ մի գլխով՝ «Մուսա լեռան քառասուն օրը, խորհրդանիշ և այլաբանություն» խորագրով անդրադառնում է Վերֆելի վեպին: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է Վերֆելի հրեական ծագումը և հրեական ասպարեզում ժամանակակիցների մեկնաբանությունների հիման վրա փորձում է կառուցել տեքստն այնպես, որ Ֆ. Վերֆելը սույն վեպը հեղինակել է ոչ թե հայ ժողովրդի, այլ հրեա ժողովրդի մասին: Կարևոր մի դիտարկում է աչքի զարնում, որ վեպի հրատարակման ժամանակը համընկնում է Հոլոքոստի տարիների հետ և Հայոց ցեղասպանությունը սույն վեպով անցկացվել է ժամանակի իրադարձություններին, որի սկիզբը կարելի է համարել Հիտլերի կողմից վեպի այրելը. «Կարդալով այդ աննման պատմական վեպը՝ դժվարությամբ ես հավատում, որ այն գրվել է մինչև Հոլոքոստը: Գրքում շոշափվում են նրբին հարցեր, ենթատեքստում զուգահեռներ են անցկացվում հրեական ինքնագիտակցության թեմայի հետ, որը հուզում էր և իրեն՝ Վերֆելին: Ուժացված հայը (հրեան), որն իր ցեղակիցների առաջնորդն է դառնում ողբերգական պահին, Մովսեսի սարը-Մուսա լեռ-Մասսադան՝ դրանք ընդամենը մի քանի խորհրդանիշներ ու այլաբանություններ են շարադրման հենքում: ... (Աուրոն Յ., 2013):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով՝ սույն հոդվածում փորձեցինք ներկայացնել Ֆրանց Վերֆելի Մուսա լեռան քառասուն օրը վեպի առաջին արձագանքներն հայոց մեջ: Դրանցում կարևորված շեշտադրումները ցույց են տալիս, թե ժամանակին ի՞նչ ուղղությամբ էր

հայկական մտավորականությունը փորձում մեկնաբանել թե վեպը՝ որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն, և որն ավելի կարևոր է, այն իրադարձությունները, որոնք ընկած էին վեպի հիմքում, ինչպիսի անդրադարձ ու մեկնաբանություն էին ստանում հայոց մեջ:

Այդօրինակ դիտարկումները հնարավոր են դարձնում առաջ քաշել նաև այն ենթադրությունը, որ վեպն է՛լ ավելի կարևորվեց և մեծ հռչակ վայելեց, քանի որ այն լույս էր տեսել հրեա հեղինակի կողմից և զուգահեռ Հոլոքոստի նախապատրաստման տարիներին, ինչպես նաև վեպը ժամանակակից էր արդեն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, և հրեա ժողովուրդն այն ընկալում էր որպես իր պատմության, տանջանքների ու պայքարի ողիսականը:

1915-20 թթ. ցեղասպանության դեմ ինքնապաշտպանական մարտերում բոլոր հայերն էլ պարտվել են, բայց մուսալեոցիների պարտությունը՝ դիմադրելու հերոսական անցյալ է, որը սնում է նրա ներկայիս սերունդների ինքնությունը, որում իր ներդրումն ունի նաև Ֆրանց Վերֆելի վեպը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Աուրոն Յ. (2013)**, Անընդունելի անտարբերություն, Սիոնիզմը և հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, «Ամարաս» հրատ.:
2. **«Ազդակ» օրաթերթ (1936)**, յունուար 4, շաբաթ, Բեյրութ, «Ազդակ» հրատ.:
3. **Իսահակյան Ա. (1979)**, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ.:
4. **Մանասէ Մեւակ (1934)**, Մուսա Տաղի Քառասուն օրերը, Բոստոն, «Հայաստանի Կոչնակ», ԼԴ տարի, թիվ 23, յունիս 9, էջ 541, թիվ 24, յունիս 16, էջ 567:
5. **Ներսէսեան Յ. (1911)**, Մուսա լերան հայ գյուղերը, «Բյուզանդիոն», ապրիլ 26, թիվ 4418, Կ Պոլիս:
6. **Ներսէսեան Յ. (1911)**, Մուսա լերան հայ գյուղերը, «Բյուզանդիոն», ապրիլ 27, թիվ 4419, Կ Պոլիս:
7. **Պալճեան Կ. (1940)**, Մուսա լերան հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ, Պուրբեշ, «Հայ մամուլ» հրատ.:

8. **Փաշայան Ա.** (1965), Լեռ, որ ապրում է ժողովրդի սրտում (Ականատեսի հուշեր ու մտորումներ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը») գրքի արևելահայերեն հրատարակության առթիվ, Մայր Աթոռ, «Էջմիածին» հրատ., Բ-Գ-Դ, էջ 150:
9. **Փաշայան Ա. (2014)**, Ֆրանց Վերֆելի Մուսա լեռան 40 օրը վեպը, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ.:

REFERENCES

1. **Auron Y. (2013)**, Any'ndowneli antarberowt'yown, Sionizmy' & hayoc ceghaspanowt'yowny' /Unacceptable Indifference, Zionism and the Armenian Genocide/, Yerevan, "Amaras" ed.
2. **"Azdak" daily (1936)**, January 4, Saturday, Beirut, newspaper, "Azdak".
3. **Isahakyan A. (1979)**, Erkeri jhoghovac'ow /Collection of literary works/, vol. 6, Yerevan, "Soviet Writer" ed.
4. **Manase Sevak (1934)**, Mowsa Taghi Qar'asown o'rery' /The Forty Days of Musa Tagh/, Boston, "Hayastani Kochnak", LD year, number 23, June 9, page 541, number 24, June 16, page 567.
5. **Nersesian Y. (1911)**, Mowsa leran hay gyowghery' /Armenian villages of Musa mountain/, "Byzandion", April 26, No. 4418, K Polis
6. **Nersesian Y. (1911)**, Mowsa leran hay gyowghery' /Armenian villages of Musa mountain/, "Byzandion", April 27, No. 4419, K Polis
7. **Paldjian K. (1940)**, Mowsa leran hayery' Franc Ve'rfe'li ve'pin me'j /The Armenians of Musa Dag in Franz Werfel's novel/, Bucharest, "Armenian Press" ed.
8. **Pashayan A. (1965)**, Ler', or aprowm e' jhoghovrdi srtowm (Akanatesi howsher ow mtorowmner Franc Verfeli «Mowsa ler'an qar'asown o'ry'») grqi ar&elahayeren hratarakowt'yan ar't'iv /A mountain that lives in the heart of the people (Memoirs and reflections of an eyewitness regarding the Eastern Armenian edition of Franz Werfel's book "The Forty Days of Musa Dag")/, Mayr Ator, "Echmiadzin" ed., B-G-D, p. 150.

9. Pashayan A. (2014), Franc Verfel'i Mowsa ler'an 40 o'ry' vep'y' /Franz Werfel's novel 40 Days of Musa Dag/, Yerevan, VMV-Print.

Хорен Григорян

**Первые реакции Романа Франца Верфеля «40 дней Муса-Дага»
в армянской реальности**

Заключение

Ключевые слова и выражения: Франц Верфель, Муса-Даг, Турция, Геноцид армян, Мовсес Тер Галустян, Аветик Исаакян, Вазген Католикос.

Роман Франца Верфеля «40 дней Муса-Дага» был опубликован в 1933 году и имел несколько публикаций в западноармянских переводах, к роману обращались как армянские, так и зарубежные авторы, пытаясь представить ценность романа как с исторической, так и с художественной точки зрения.

Несколько произведений, попавших в точку наблюдения нашего исследования, имеют важное значение для воздействия и оценки романа. На роль, влияние и реакцию романа проливают посвященные роману исследования таких мыслителей того времени, как Манасе Севака, К. Палджяна (Вазген Католикос), Аветика Исаакяна, Александра Пашаяна, сатура Пашаяна, Яира Аурона.

Эти толкования позволяют выдвинуть предположение, что роман стал еще более важным и популярным, поскольку был опубликован еврейским автором накануне геноцида евреев, а также что роман был современником Второй мировой войны и еврейский народ воспринял это как одиссею своей истории, страданий и борьбы.

1915-20 Все армяне проиграли в боях самообороны во время геноцида, но поражение армян Муса дага, является прошлое героической сопротивлении, которое питает идентичность его нынешних поколений, чему также способствует роман Франца Верфеля.

Khoren Grigoryan

First Reactions to Franz Werfel's novel "The 40 days of Musa dag" in Armenian reality

Conclusion

Key words and expressions: Franz Werfel, Musa dag, Turkey, Armenian Genocide, Movses Ter Galustyan, Avetik Isahakyan, Vazgen Katholikos

Franz Werfel's novel "The 40 Days of Musa Dagh" was published in 1933 and had several publications in Western Armenian translations, both Armenian and foreign authors turned to the novel, trying to present the value of the novel from both a historical and artistic point of view.

Several works that fell within the observation point of our study are of great importance for the impact and evaluation of the novel. The role, influence and reaction of the novel are shed light on the studies devoted to the novel by Manase Sevak, K. Paldzhyan (Vazgen Catholicos), Avetik Isahakyan, Alexander Pashayan, Asatur Pashayan, and Yair Auron.

These interpretations suggest that the novel was made even more important and popular because it was published by a Jewish author on the eve of the Jewish genocide, and that the novel was contemporary with World War II and that the Jewish people perceived it as an odyssey of their history, suffering, and struggle.

1915-20 All Armenians lost in self-defense battles during the genocide, but the defeat of the Armenians of Musa Dagh is the past of heroic resistance that feeds the identity of its current generations, which is also promoted by Franz Werfel's novel.

Խորեն Գրիգորյան – ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ազգագրություն, ինքնության և ինքնագիտակցության փոխակերպումներ: Հեղինակ է 9 գիտական հոդվածի:

khorenethnography@gmail.com

Хорен Григорян – Соискатель Института археологии и этнографии Национальной академии наук Республики Армения, научный сотрудник Института археологии и этнографии Преподаватель Государственного университета имени В. Брюсова. Научные интересы: этнография, трансформации идентичности и самосознания. Автор 9 научных статей.

khorenethnography@gmail.com

Khoren Grigoryan - Competitor of the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, researcher at the Institute of Archeology and Ethnography, Lecturer of V.Brusov State University. Research interests: ethnography, transformations of identity. Author of 9 scientific articles
khorenethnography@gmail.com